

עיקרי משנתו הרוחנית של רבנו הרצי"ה קוק זצ"ל

א. הקדמה	ו. כלל ופרטים
ב. ראשי פרקים	ז. כלל ישראל
ג. דרגאיות המציאות	ח. מדינת ישראל
ד. קדושה	ט. מידות
ה. מדרגות בקדושה	

א. הקדמה

רבנו הרצי"ה קוק זצ"ל היה בנו יחידו של אחד המאורות הגדולים שקמו לעם ישראל בדורות האחרונים, הלא הוא הראי"ה קוק זצ"ל. גורלם של בנים לענקי רוח, שגם אם הם בעלי שיעור קומה משל עצמם - דמותם מוצנעת ומוסתרת תחת כנפי אביהם הגדול, ואינה מוכרת לרבים כפי גדלה. דוגמאות מפורסמות לתופעה זו הן דמותו של ר' אברהם בן הרמב"ם, שהיה גדול בתלמוד ובהלכה בפני עצמו ובעל דרך יחודית בעבודת ה', אבל נודע שמו בישראל כר' אברהם בן הרמב"ם, וכן דמותו של ר' אברהם בן הגר"א, שהיה בקי גדול בכל ספרי חז"ל וחוקר בעל חוש ביקורת מיוחד, ואף הוא ידוע כר' אברהם בן הגר"א. גם רבנו הרצי"ה היה מאלה אשר גדולתם של אביהם העיבה על דמותם שלהם. ודאי שהוא היה בראש ובראשונה בנו ותלמידו של מרן הראי"ה זצ"ל.¹ הערצתו לאביו והתבטלותו אליו ידועות היטב לתלמידיו ולכל מי שהכירו. עם זאת, אין זה נכון שמשנתו אינה אלא מסירתה והנחלתה של משנת הראי"ה לדור הבא. לרצי"ה היתה משנה סדורה משלו, מושפעת ויונקת מתורת אביו, אך עומדת בפני עצמה. אעז לומר שמשנתו היתה יותר מסודרת ומוגדרת ממשנת אביו הגדול. מרן הראי"ה, עם שהיה "עבד לעם קדוש על אדמת הקודש"² העסוק בעניני הדור והשעה, רוחו שרתה תדיר בעולם האצילות, ומשם השקיפה על כל העולמות ועל כל המעשים, התמודדה עם השאלות הפילוסופיות הגדולות, עסקה בתורת ההכרה ובתורת המוסר, ויצרה משנה תיאולוגית-רזית חובקת זרועות עולם. לעומת זאת מבטו של הרצי"ה היה

1 בהיות רבנו כבן י"ז שנה כתב עליו אביו הראי"ה במכתב לתלמידו: "בני שיחי", אשר הוא תודה לא-ל הוא כמעט האחד עמי המתרגל לעמוד על דעתי ולהקשיב את שיח נשמתו" (איגרות הראי"ה סי' ק"ב).

2 כלשון חתימתו של הרב על מכתביו.

מופנה אל המציאות הגלויה והמעשית, שאותה הגדיר בתבניות רוחניות תמציתיות ויצוקות. רבים בציבור הרחב הכירו את רבנו רק דרך מאבקיו הציבוריים על ארץ ישראל ומדינת ישראל, ולא ידעו את משנתו הרוחנית, שאותה זכינו לשמוע מפיו וללמודה מפי כתביו במשך שנים ארוכות.³ במאמר זה אנסה להציג את עיקרי שיטתו, ואקוה שיהיו לתועלת לתלמידים שלא הכירו את רבנו, ולכל שוחרי תורה ודעת אמונה.⁴

ב. ראשי פרקים

אפתח בציטוט אמרות קצרות שהיה רבנו חוזר עליהן פעמים רבות והן מהוות את השלד של השקפת עולמו. הציטוט הוא בלשון המקורית שבה נאמרו, כדברים שבעל פה, ולהלן יפורטו ויוסברו הדברים בלשון חופשית.

- "מדרגות במציאות".
- "מדרגות זה לא פירוד".
- "אחדות זה לא טשטוש".
- "קדושה זו מציאות".
- "מדרגות בקדושה".
- "כלל ופרטים".
- "הקריטריון לקדושה: כלל ישראל".
- "קדושת הכלל למעלה מקדושת הפרטים".
- "הקץ המגולה".

3 יש לציין ולהקיר את כותבי שיחותיו ושיעוריו של רבנו שבהם מופיעים עיקרי תורתו. בראשם הרב שלמה אבינר שליט"א, אשר זכה להסכמת רבנו ולעידודו על עבודתו בכתובת השיחות, ועמו במלאכת העריכה הרב זאב נוימן זצ"ל ('שיחות הרב צבי יהודה' על התורה, ועוד). הרב הושע רבינוביץ שליט"א, מותיקי תלמידי הרצי"ה, כתב את שיחות רבנו על התורה ('מאורות הרצי"ה'). הרב אביהוא שורץ שליט"א כתב שיעורים רבים של רבנו ('מתוך התורה הגואלת'). הרב יוסף בדיחי שליט"א, משמשו הנאמן של רבנו בשנות זקנתו, הוציא לאור כרוזים ומכתבים של רבנו ('כרוזי הצב"י', ועוד), ופרסם יומן זכרונות על זמן שימושו את רבנו ('בצל'). ר' חגי שטמלר כתב ספר מחקרי חשוב ומקיף על משנתו של הרצי"ה ('עין בעין'). לבסוף אזכיר בגעגוע את ידיד נפשי הגיבור הצדיק חנן פורת זצ"ל, אשר בצעירותו דחק בי לתמצת ולהסביר את עיקרי תורתו של רבנו, ורק עכשיו, אחרי עשרות שנים, אני מקיים במקצת את בקשתו.

4 מרגלא בפומיה דרבנו: אמונה צריך ללמוד, לא די לרקוד ולשיר "אני מאמין". עוד היה מדגיש שאמונה היא לא רק רגש, וגם לא סתם שכל. אמונה היא שכל עליון, חיות נשמתית, קשר אל מקור החיים.

- "התורה הגואלת".

- "קימעה קימעה".

ג. דרגאיות המציאות

המציאות כולה היא דרגאית. אם אנו מתבוננים סביבנו, בטבע הגלוי לעינים, אנו מזהים בו את ארבע הדרגות המפורסמות של דומם, צומח, חי, מדבר (=אדם). בכל גוף של צמח או של בעל חיים אנו מוצאים איברים מסוימים שהם העיקריים והחיוניים, כגון השרשים והגזע בצמח והלב והמח בחי, ואיברים אחרים התלויים בהם, כענפים והעלים בצמח והידים והרגלים בחי. גם בנפש האדם יש דרגות, מתחושות ורגשות ועד לשכל ורצון חופשי. כל מערכת חברתית אנושית, בית ספר, מפעל, צבא, מדינה וכד', מנוהלת על ידי מנהיגים בדרגות שונות שבלעדיהם היא אינה יכולה לתפקד. גם בזמן יש דרגות: כל תהליך הוא דרגאי, מתפתח שלב אחרי שלב, עד הגיעו למיצוי ולתכלית. עולמנו, לא רק שאינו הומוגני,⁵ אלא שיש בו הבדלי דרגות מעצם תכונתו.

כך גם בהויה כולה, מעל עולמנו הגשמי יש עולמות רוחניים - "מַלְכוּתָהּ מַלְכוּת פֶּלַעֲלָמִים" (תהילים קמה, יג). בתפיסה קטנונית הגשמי נחשב למציאות ממשית והרוחני לחסר ממשות, ערטילאי. אך ההפך הוא הנכון. מציאות רוחנית היא יותר חזקה וקיימת ממציאות גשמית.

האם העובדה שיש במציאות ריבוי של פרטים שונים זה מזה עד אין מספר, והבדלי דרגות עד אין חקר, קוראת תיגר על תפיסת האחדות, שהיא יסוד אמונת ישראל - "שָׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֶחָד" (דברים ו, ד), "אֵיכָנִי ה' עֲשֵׂה כָל נִטָּה שְׁמִים לְבָדִי רִקְעַת הָאָרֶץ מֵאֲתִי" (ישעיה מד, כד) - בודאי שלא. שונות ודרגאיות אינן פירוד. "וְנִרְגָּן מִפְּרִיד אֲלוֹף" (משלי טז, כח). בנרגנות, בחוסר אמונה, רואים פירודים ופירורים. כשמדברים מתוך אמונה אומרים: "מָה רַבּוּ מַעֲשֵׂי ה' פֶּלֶם בְּחֶכְמָה עָשִׂיתָ" (תהילים קד, כד). במעשה בראשית יש עשרה מאמרות אלהיים, עשר דרגות של הופעת עולמנו, ויש גם כמה פעמים "וַיִּבְדֵּל אֶלֶּהִים". השקפת האחדות אינה מטשטשת הבדלים. ההבדלים נוצרו לשכלול המציאות.

ד. קדושה

בסוף מעשה בראשית מופיע לראשונה מושג הקדושה: "וַיִּבְרָךְ אֶלֶּהִים אֶת יוֹם הַשְּׁבִיעִי וַיְקַדֵּשׁ אֹתוֹ כִּי בּו שָׁבַת מְכָל מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר בָּרָא אֱלֹהִים לַעֲשׂוֹת" (בראשית ב, ג).

מה משמעות הקביעה שא-להים קידש את השבת? הלא אף אחד לא נצטווה אז במצות שבת, שכן מצות שבת נמסרה לישראל רק אחרי כ"ו דורות. אילו הקדושה היתה תלויה במעשה האדם היא היתה מופיעה רק עובר לצייוי על השבת. העובדה שה' קידש את יום השבת הרבה לפני שהיא ניתנה לישראל מורה שהקדושה היא תכונה מסוימת שהוטבעה ביום השבת, שאינה מתחילה משמירת השבת. הסדר הוא הפוך: קודם קביעה וקיימא קדושת השבת, וממנה נובעות מצוות השבת.

המקום השני שבו מופיע מושג הקדושה בתורה הוא במעמד הסנה. משה רבנו מגיע אל הר הא-להים בחורב, ושם נאמר לו: "שֶׁל נֶעֱלִיךָ מֵעַל רִגְלֶיךָ כִּי הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֵתָּה עוֹמֵד עָלָיו אֲדָמַת קֹדֶשׁ הִוא" (שמות ג, ה). המקום הוא קודש, ולכן עליך להתנהג בו באופן מסוים. שוב: המצווה נובעת מעובדת היות המקום קודש. לא המצווה יוצרת את הקדושה, אלא להפך. הוי אומר: הקדושה היא תכונה, מציאות.

כך גם בקדושת האדם. כאשר התורה אומרת: "כִּי עִם קְדוֹשׁ אֵתָּה לָהּ א-לֹהֶיךָ בְּךָ בְּחֹר ה' א-לֹהֶיךָ לְהִיּוֹת לוֹ לְעַם סֻגְלָה מִכָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר עַל פְּנֵי הָאֲדָמָה" (דברים ז, ו) - היא קובעת עובדה לגבי מהותו ותכונתו של עם ישראל. אין זו לשון ציווי: היה עם קדוש, אלא לשון חייו: עם קדוש אתה, תיאור של מציאות. כשם שהשבת קדושה בתכונתה, וכתוצאה מזה נצטוונו לזכרה ולשמרה, כך עם ישראל הוא עם קדוש לה' בתכונתו, ומתוך כך הוא נצטוו לשמור את מצוות ה'. ודאי שיש בתורה ציוויים של התקדשות: "קְדָשִׁים תִּהְיוּ" (ויקרא יט, ב), "וְהִתְקַדְּשְׁתֶּם" (ויקרא יא, מד) וכיו"ב, אבל פירושם הוא שעלינו להוציא את הקדושה הסגולית הטבועה בנו מן הכח אל הפועל, לגלות אותה, לשכללה ולפארה. "וְה' הָאֱמִירָה הַיּוֹם לְהִיּוֹת לוֹ לְעַם סֻגְלָה פֶּאֶשֶׁר דָּבָר לָהּ וְלִשְׁמֹר כָּל מִצְוֹתָיו" (דברים כו, יח). שמירת המצוות מגלה את הסגולה.⁶

המציאות של קודש וחול, וההבדלה ביניהם, "ברוך המבדיל בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה", שייכת לעניין דרגאיות המציאות. כל הבריאה כולה היא של הקב"ה, "וַיִּדְעַתְּ הַיּוֹם וְהַשַּׁבָּת אֶל לְבָבְךָ כִּי ה' הוּא הָאֱלֹהִים בְּשִׁמְעֶל מִמֶּעַל וְעַל הָאָרֶץ מִתַּחַת אֵין עוֹד" (דברים ד, ט). ועם זאת, יש חלקים בבריאה שבהם מתגלה האור האלהי ביתר שאת. אלה הם הישויות והזמנים והמקומות הנקראים קודש, לעומת שאר הנמצאים הנקראים חול.

את ביטוי המפורסם של הכוזרי "ישראל באומות כלב באיברים" היה רבנו מסביר: לב באיברים הוא האבר המרכזי שחיות כל הגוף תלויה בו. אין זה לב הנמצא עם איברים

6 כך יש להבין גם את הכתוב "אִם שָׁמוֹעַ תִּשְׁמָעוּ בְּקוֹלִי וְשָׁמַרְתֶּם אֶת בְּרִיתִי וְהִיִּיתֶם לִי סֻגְלָה מִכָּל הָעַמִּים" (שמות יט, ה). שמירת הברית תגלה ותפרסם את היותנו סגולה מכל העמים.

אחרים בסיר אחד, אלא חיבור חי, אורגני. עם ישראל שייך לאנושות ולעולם כולו. יש בעם ישראל כשרונות אנושיים כלליים יוצאי דופן, אבל עיקר יחודו הוא בקריאה בשם ה', "עם זו יצירתנו לי תהלתנו יספרו" (ישעיה מג, כג). יש מקום ליחסים ולקשרים עם האנושות כולה בתחומים שונים, חביב אדם שנברא בצלם. אבל סגולת ישראל מיוחדת לנו, חביבין ישראל שנקראו בנים למקום. חביבה יתירה זו היא לטובת האנושות כולה.

מי שכפרה בקדושתו הנצחית של כלל ישראל היא הנצרות, בלשון חז"ל: המינות,⁷ אשר טענה שהקב"ה ביטל את בחירתו בישראל. מכאן בלט אצל רבנו יחס של סלידה ודחייה כלפי הנצרות (הקתולית⁸) ומאבק תקיף נגד תופעות של מיסיון.

ה. מדרגות בקדושה

דרגאות המציאות נוהגת גם בקודש עצמו. לא כל הקדושות שוות. אם פתחנו בקדושת הזמן, המופיעה תחילה בשבת, הרי בהמשך דבר ה' בתורה אנו מתוודעים ל"מקראי קודש", שישאל מקדשים אותם, וקדושתם למטה מקדושת השבת - "בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת". בין שתי אלה נמצאת קדושת יום הכיפורים, שהיא למעלה מקדושת יום טוב ולמטה מקדושת השבת (משנה מגילה א, ה). ולמטה מקדושת יום טוב - קדושת חול המועד, שהיא פחותה ממנה, ועל כן היא נקראת 'חול המועד', ועוד למטה ממנה קדושת ראש חודש. לגבי קדושת המקום מצינו לא פחות מעשר קדושות, זו למעלה מזו: ארץ ישראל מקדושת מכל הארצות, ועיריות המוקפות חומה, וירושלים, ועוד ועוד מעלות בקודש עד לקודש הקדשים (משנה כלים א, ו-ט). אחדות, והבדלים: "וְהַבְדִּילָהּ הַפָּרֶכֶת לְכֶם בֵּין הַקֹּדֶשׁ וּבֵין קֹדֶשׁ הַקִּדְשִׁים" (שמות כו, לג). המשכן אחד, אבל יש הבדל בין הקודש לקודש הקדשים.

וכן: "עם קדוש אתה לה' א-ל-הֵיךָ" (דברים ז, ו). אכן "כָּל הָעֵדָה כָּלָם קִדְשִׁים" (במדבר טז, ג), אבל הסירוב להכיר במדרגות בקדושה ולראות בהן התנשאות זהו החטא החמור של קורח ועדתו. כך הוא הסדר הא-להי - כהנים, לויים וישראלים. כל המקודש מחבירו מצווה במצוות יתירות ונדרש ממנו יותר. "וְהַבְדִּילָתָ אֶת הַלְוִיִּם מֵתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (במדבר ח, יד), והכהנים הובדלו מתוך בני לוי, "פִּי בָם פָּחַר ה' א-ל-הֵיךָ לְשִׁרְתוֹ וּלְבָרְךָ בְּשֵׁם ה'" (דברים כא, ה), והכהן הגדול מאחיו "מִן הַמִּקְדָּשׁ לֹא יֵצֵא... פִּי אֲנִי ה' מִקְדָּשׁוֹ" (ויקרא כא, יב-טו).

7 ע' רש"י (ברכות יג, א; בדפ"ר שלא עבר צנזורה): "מינות תלמידי הנוצרי" (וכן שם יב, ב בראש העמוד).

8 ביחס לפרוטסטנטים היחס היה אחר. פעם ביקרה אצלו קבוצת אנשי דת נוצרים פרוטסטנטים וקיבל אותם בסבר פנים יפות (וגם בעקיצה. שאלו אותו מהיכן הוא יודע פרטים על הנצרות, וענה: לא מרוח הקודש...).

גם בדברי קודש יש מדרגות - תורה, נביאים וכתובים. תורה - נבואת משה רבנו, "וְלֹא קָם נָבִיא עוֹד בְּיִשְׂרָאֵל כְּמֹשֶׁה" (דברים לד, י). נביאים - מדרגות נבואה⁹; כתובים - ברוח הקודש, למטה מדרגת נבואה. תורת ה' אחת היא, ועם זאת חילוקי מדרגות: דברי תורה ודברי סופרים. דאורייתא ודרבנן. גזירות ותקנות ומנהגים. ובחכמי התורה: תנאים ואמוראים, ראשונים ואחרונים.

עולם הקודש כולו מדרגות מדרגות, כמו העולם בכללו.

ו. כלל ופרטים

כלל הכולל פרטים רבים ומאגד אתם לישות אחת הוא מבנה המופיע בעולם באופן תדיר. כל גוף חי, של צמח, בעל חיים או אדם, הוא כלל המכיל חלקים רבים, תאים רקמות ואיברים, המצטרפים לאורגניזם אחד. גם תא אחד מורכב מחלקים רבים ושונים האחוזים ומורכבים זה בזה, שכללם הוא התא החי. ולא רק בגופים אורגניים הדבר נוהג. גם בית העשוי מאבנים ומתכות ושאר חמרים דוממים, הוא כלל שאינו רק אוסף של פרטים. הבנאי המצרף אותם להיות בית יוצר מציאות של כלל הכולל הרבה יותר מפרטיו. כך גם יצירת אמנות. היא מורכבת מפרטים רבים, קוים וצבעים, קולות וצלילים, אבל רק כללם הוא היצירה. הפרטים כשהם לעצמם אינם יוצרים שום רושם. ספר או מאמר עשוי ממילים ומשפטים, והם מקבלים את משמעותם רק כשהם מצטרפים יחד לתוכן אחד. החברה האנושית עשויה כללים כללים, משפחות ועמים ומדינות. בכל כלל אישים רבים שהיותם שייכים לכלל הוא חלק מזהותם. תהליכים המתרחשים בזמן, צעד אחר צעד, יוצרים מציאות חדשה מכח משקלם הכולל של האירועים, מה שאין פרטים בודדים יכולים ליצור. כלל הוא ישות הגדולה מסכום פרטיה.¹⁰

9 הרמב"ם מונה במו"נ (ב, מה) תשע מדרגות נבואה ותחתיהן שתי מדרגות של רוח הקודש. ועי' שמונה פרקים פ"ז.

10 מה שכתב הרמב"ם במו"נ (ג, יח) שאין מין נמצא חוץ לשכל והמינים הם מושגים שכליים - הוא במובן אחר: קבוצת הסוסים, או קבוצת האוניות, היא מושג הקיים בשכל. במציאות קיימים סוסים ואוניות, ואיגודן ל'מין' הסוסים ו'מין' האניות היא פעולה שכלית (זוהי תפיסה אריסטוטלית, לעומת תפיסת אפלטון אשר סבר שה"אידאות" הן ישויות מופשטות הקיימות בפני עצמן, ושלפני הסוסים הפרטיים קיימת ה"אידאה" של הסוס). לעומת זאת גוף של סוס אחד או של אניה אחת הוא כלל הכולל חלקים שונים היוצרים מציאות שונה ממצאות החלקים המרכיבים אותו. הטענה כאן היא שעם הוא ישות חברתית המורכבת מאנשים רבים היוצרים ביחד מציאות יותר חזקה מסך הפרטים המרכיבים אותה. להלן ידובר על סגולת ישראל המייחדת את עם ישראל בתכונתו משאר העמים ורואה בו מין בפני עצמו, ושם הכוונה לתכונה הקיימת

ז. כלל ישראל

"וַיֹּאמֶר ה' אֶל אַבְרָם לֵךְ מֵאַרְצְךָ וּמִמּוֹלַדְתְּךָ וּמִבֵּית אָבִיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲרָאָךְ; וְאָעֲשֶׂה לְגוֹי גָּדוֹל... וְנִבְרָכְךָ בָּךְ כָּל מְשֻׁפָּחַת הָאֲדָמָה" (בראשית יב, א-ג). כאן מודיעה התורה לראשונה על בחירת עם ישראל. קודם לכן מסופר על משפחת תרח אבי אברם, ועל כך שאברם נשא לאשה את שרי. לא מופיעה אף לא מלה אחת על טיבו של אברם, על מעלתו וצדקותו. הרמב"ן תמה על כך, והמהר"ל השיב (נצח ישראל פרק יא): אילו היה הכתוב מספר את צדקת אברהם היה אפשר לחשוב שזוהי בחירה פרטית, כלומר בחירה התלויה במעשים ובזכויות של הפרטים. התורה רוצה ללמד שהבחירה היא בחירה כללית, בחירה בכלל ישראל, שאינה מתחילה מהתנהגות הפרטים, אלא מהקביעה הא-להית הבלתי תלויה והנצחית. בלשון ריה"ל: "ההתחלה ממנו לא מאיתנו" (כוזרי מאמר שני, ג).¹¹ "כִּי עַם קָדוֹשׁ אַתָּה לַיהוָה אֱלֹהֶיךָ בְּךָ בָּחַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְהִיּוֹת לוֹ לְעַם סֻגְלָה מִכָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר עַל פְּנֵי הָאֲדָמָה" (דברים י, 15). כאשר הושע הנביא היה מאוכזב מהתנהגות בני דורו ואמר לקב"ה "העבירים באומה אחרת" (פסחים פו, א), ענה לו הקב"ה שבנים אי אפשר להחליף. "בין כך ובין כך אתם קרויים בנים" (קידושין לו, א).

סגולת ישראל היא תכונה המוטבעת בעם ישראל והמייחדת אותו מכל העמים. ריה"ל קורא לתכונה זו "הענין האלהי" (כוזרי מאמר ראשון, מב). זוהי תכונה "גנטית" של זרע אברהם יצחק ויעקב שהקב"ה בחר בו להיות לו לעם סגולה, והיא קיבלה משנה תוקף בכניסה לברית בסיני.

מדרגות בקדושה. יש בעם ישראל צדיקים, חסידים וקדושים, אלפי מדרגות, אבל קדושת הכלל, ההטבעה האלהית הבלתי-משתנה, היא למעלה מקדושת הפרטים. כך אנו אומרים בתפילת שבת ויו"ט: "בפי ישרים... ובשפתי צדיקים... ובלשון חסידים... ובקרב קדושים... ובמקהלות רבבות עמך בית ישראל", צדיקים היא דרגה יותר גבוהה מישרים, חסידים יותר מצדיקים, קדושים יותר מחסידים, ומעל כל אלה - מקהלות

בכל אחד ואחד מישראל, כמו שתכונת האדם קיימת בכל אדם ותכונת הסוס קיימת בכל סוס (השאלה האם ישנה ישות רוחנית, "אידיאה", הקודמת לאישי עם ישראל, שייכת לתורת הסוד, ורבנו לא דיבר בשיעוריו במושגים של תורת הסוד. כשהיה מגיע למונח קבלי הנוכר בכתבי הראי"ה או בספר אחר היה אומר רק: "זוהי טרמינולוגיה מיוחדת", ולא הוסיף. אם ניסו להפציר בו היה אומר: "בישיבה אנו לא לומדים קבלה").

רבנו היה רגיל לצטט את דברי הגר"א שאמר ללמוד את "ספר הכוזרי שהוא קדוש וטהור ועיקרי אמונת ישראל ותורה תלויים בו" (תוספת מעשה רב), והסביר שהביטוי "אמונת ישראל ותורה" משמעו האמונה בישראל ובתורה, דהיינו בסגולת עם ישראל ובתורה. עוד היה רבנו אומר שהכוזרי, המהר"ל והרב זצ"ל הם "שלישיה" בדגש שהם שמים על סגולת ישראל.

רבבות עמך בית ישראל. מובן שצדיקים וחסידים מגלים את קדושת עם ישראל ביתר שאת, הם "סגולת הסגולה" (כוזרי מאמר שני, מד), אבל הבסיס והעיקר הוא קדושת הכלל. מכאן יחס נכון אל מי שאינם שלמים בשמירת תורה ומצוות. "אף אם היו בהם ממרים מאוסים, מכל מקום הם בלי ספק סגולה במובן שהם בטבעם ומזגיהם מן הסגולה" (כוזרי מאמר ראשון, צה). על אחת כמה וכמה אם הם מסורים לעם ישראל ולארץ ישראל.

ארץ ישראל מגלה את קדושת הכלל. ארץ ישראל היא מקום האומה ומקום התורה. "כל עדת ישראל", הישות הציבורית הלאומית, הם רק יושבי ארץ ישראל מלבוא חמת עד נחל מצרים.¹² כך אמר הקב"ה לאברהם: "לֵךְ לְךָ... אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָרָאךָ: וְאַעֲשֶׂה לְגוֹי גָּדוֹל" (בראשית יב, א-ב). ובפסוקי דזמרא אנחנו אומרים: "בְּצִיּוֹן אֹהֶל לְמוֹשֶׁה לוֹ" (תהילים קלב, יג) ואחר כך "כִּי יַעֲקֹב בָּחַר לוֹ יְיָ ה' שְׂרָאֵל לְסִגְלָתוֹ" (תהילים קלה, ד). במובן מסוים בחירת הארץ היא לפני בחירת העם. הוראת התורה לישראל אף היא קשורה אל הארץ דוקא: "כִּי יִפְלֹא מִמֶּךָ דְּבַר לְמִשְׁפָּט... וְקִמַּת וְעִלְיָת אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ בּוֹ: וּבָאתָ אֶל הַפְּתָנִים הַלְוִיִּם וְאֶל הַשֹּׁפֵט... וְעִשִּׂיתָ עַל פִּי הַדִּבָּר אֲשֶׁר יִגִּידוּ לְךָ מִן הַמָּקוֹם הַהוּא" (דברים יז, י) - "מלמד שהמקום גורם" (סנהדרין יד, ב). "כיון שגלו ישראל ממקומן אין לך ביטול תורה גדול מזה" (חגיגה ה, ב).

בראשית לימודי בישיבת מרכז הרב פגשתי פעם את רבנו במעלה הרחוב העולה לישיבה ושאלתיו: יש הרבה אנשים הטוענים לקדושה, בני ברית ושאננים בני ברית. מהו הקריטריון לקדושה? אורו פניו ואמר לי: "שתי מילים: כלל ישראל". והוסיף שצריך להרחיב ולבאר את זה. בשיחות אישיות ובשיעורים הסביר שוב ושוב שהבחירה האלהית בכלל ישראל היא העיקר, ומתוך כך היא החיבה וההערצה לצדיקים, לתלמידי חכמים ולגדולי תורה בישראל, כי לימוד התורה לשמה, ללמוד וללמד לשמור ולעשות, מוסיף כח רוחני לכנסת ישראל כולה.

מהתפיסה היסודית לפיה הכלל קודם לפרטים, והפרטים מקבלים את ערכם המלא רק כשהם בתוך הכלל, נובעת ההבנה שחלקיות יש בה מעצם טבעה החטאה. ראייה אמיתית היא ראיית הדבר בשלימותו. אם אדם רואה קטע קטן מתמונה גדולה ומרשימה הוא יראה רק כתם חסר משמעות. בשביל להתרשם מיצירה צריך לראות את התמונה כולה. על התורה נאמר "תּוֹרַת ה' תְּמִימָה מְשִׁיבַת נֶפֶשׁ" (תהילים יט, ח). תורה העשויה קטעים וקרעים אינה משיבת נפש. כך גם לגבי עם ישראל ולגבי ארץ ישראל. פירוד בעם ישראל, אגודות אגודות, "קשה כחרבות לגוף האומה וקיומה" כמבטאו של הנצי"ב מוולוז'ין (שו"ת משיב לדבר סי' מד). קריעת חלקים מארץ ישראל

ומסירתם לשלטון זר כמוה כקריעת איברים מגוף חי. כשם שהתורה תמימה, והאומר שכולה מפי הגבורה חוץ מדבר אחד הריהו בכלל האומרים אין תורה מן השמים (סנהדרין צט, א), כך עם ישראל וארץ ישראל הם ישויות שלימות, שחלוקתם בורוע היא פגיעה בקדושתם.

ח. מדינת ישראל

העולם כולו הוא כלל גדול שבו חלקים רבים המצטרפים לאחדות אלהית אחת.¹³ גם את מהלך ההיסטוריה יש לראות כסיפור של פרקים המצטרפים למהלך א-להי אחד (אמר פעמים רבות שהרב זצ"ל היה כותב 'היסטוריה' בתי"ו, הרומזת להסתר-יה, הקב"ה מסתתר בכל מאורעות הזמנים¹⁴). "מַלְכוּתָהּ מְלִכּוּת כָּל עַלְמִים וּמְמַשְׁלֶתָּהּ בְּכָל דּוֹר וָדוֹר" (תהילים קמה, יג).

השינוי ההיסטורי שהתחולל בדורות האחרונים, של חזרת רבבות אלפי ישראל מארצות הגלות לארץ ישראל, הוא מאורע בעל משמעות רוחנית והלכתית כבירה. מצות ישוב ארץ ישראל מתחילה להתקיים לא רק על ידי יחידים הבאים לגור בארץ, אלא במגמה של הקמת בית לאומי לעם ישראל בארץ ישראל, שהיא חלקה הראשון והעיקרי של מצות ישיבת הארץ, "וְהוֹרַשְׁתֶּם אֶת הָאָרֶץ וַיִּשְׁבְּתֶם בָּהּ" (במדבר לג, גג), "שלא נעזבנה ביד זולתנו מן האומות או לשממה" כהגדרת הרמב"ן (השגות הרמב"ן לספר המצוות, שכחת עשין ד'). אנו מצווים לרשת את הארץ, כלומר להקים שלטון וריבונות יהודית בארץ ישראל. מבחינה רוחנית, המאורע הגדול הזה של קיבוץ גלויות מסמן את סיום הגלות ואתחלתא דגאולה, ועל כן יש לתמוך בו ולקדמו בכל כוחותינו, להיות פועלים עם א-ל, ולהבין שאכן מתקיים לעינינו חזון הנביאים על חזרת ישראל לארצו. על הפרחת השממה, על ארץ ישראל הנותנת את פירותיה לעם ישראל אמרו חכמים: "אין לך קץ מגולה מזה" (סנהדרין צח, א).¹⁵ את ההכרזה על הקמת המדינה ראה הרצ"ה כמעשה של גבורה רוחנית¹⁶ וקיום מצווה כלל-ישראלית, ואת ההשתתפות במלחמת העצמאות שפרצה באותם הימים כחובת ההשתתפות במלחמת מצווה של עזרת ישראל מצר הבא עליהם, החלה על כל איש ישראל, כולל תלמידי חכמים.¹⁷

13 עי' מו"נ (א, עב).

14 סיפר שהוגה דעות אחד (איני זוכר מי הוא) שביקר אצלו הגדיר זאת: "א-להים באינקוגניטו" (=שזוהו נסתרת).

15 המימרא שם היא של ר' אבא, ורבנו היה מחייך ורומז שזה מתאים גם לרב אבא שלו.

16 היה מזכיר את לשון התוספות (בבא מציעא קו, א ד"ה מתיב): "רוח גבורה ודעת להילחם".

17 פרסם אז את המאמר 'למצות הארץ' בענין זה (נדפס בספר 'לנתיבות ישראל' א').

את מצב המדינה והיחס למוסדותיה ראה רבנו בראייה מציאותית. זו עדיין לא מלכות ישראל, אבל זוהי בחינת אתחלתא דמלכות.¹⁸ יש עוד הרבה מה לתקן במוסדות המדינה, באורחותיה ובערכיה, אבל היחס הבסיסי הוא יחס חיובי לחלוטין. זוהי מדינתנו, מדינת ישראל, ראשית צמיחת גאולתנו. אין זו חלילה פשרנות שטחית, אלא אדרבה, מבט עמוק ויסודי של אמונה. וכבר אמרו חכמים בתלמוד הירושלמי: "גאולתן של ישראל קימעה קימעה" (ירושלמי ברכות א, א). אמר לא פעם שצדיקים כאלה אשר המאורעות ההיסטוריים העוברים על עם ישראל אינם נחשבים אצלם למעשי ה' הם "צדיקים שאינם מאמינים".¹⁹

את יום העצמאות חגג בכל שנה בהלל והודאה, וביציאה עם כל בני הישיבה לריקוד ברחובות ירושלים עד ביתו של נשיא המדינה, אבל אם חל יום העצמאות באחד מימי תעניות בה"ב שאחרי הפסח - היה אומר בו ביום גם סליחות של בה"ב, באומרו שיש גם צורך בהרבה סליחות.

אחרי מלחמת ששת הימים היו ששאלוהו האם לא הגיע הזמן לבנות את בית המקדש. אמר: יש סדר למצוות. שלש מצוות הצטוו ישראל בכניסתם לארץ, להעמיד להם מלך, להכרית זרעו של עמלק ולבנות את בית הבחירה. יש לנו עוד הרבה מה לעשות בענין חיזוק המלכות.²⁰ ועוד אמר בהזדמנות אחרת: מקדש וקרבתו הם ענין של ציבור, לא של יחידים,²¹ האם עם ישראל כבר מוכן לכך? צריך עוד תשובה גדולה לפני כן.

באירוע בישיבה שנכחו בו נשיא המדינה והרבנים הראשיים, פתח את דבריו: "כבוד הרבנים הראשיים לישראל, כבוד נשיא המדינה". לשאלתי מדוע הקדים את הרבנים לנשיא, ענה: התורה תחילה, ערכה של המדינה הוא מתוך התורה. התורה היא המבשרת את הגאולה, "וְיָשֶׁב ה' אֶל-לְהִיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ" (דברים ל, ג), והיא הגואלת, "כִּי תִשְׁמַע בְּקוֹל ה' אֶל-לְהִיךָ לְשֹׁמֵר מִצְוֹתָיו וְחֻקֵּיהֶם הַפְּתוּכָה בְּסֶפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה כִּי תָשׁוּב אֶל ה' אֶל-לְהִיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ" (דברים י, י).

18 ע' שו"ת 'משפט כהן' לראי"ה סי' קמ"ד אות טו-א.

19 על פי הגמ' בסוטה (מח, ב): "אמר ר' אלעזר מאי דכתיב מי בז ליום קטנות, מי גרם לצדיקים שיתבזו שולחנן לעתיד לבוא, קטנות שהיה בהם, שלא האמינו בהקב"ה".

20 אמר לי גם: צריך לצרף לשכל התורה גם את שכל הבעלי בתים. אפשר להביא בולדווין ולהרוס את מה שיש שם, אבל למחרת ירצחו יהודים בארצות האיסלאם ובארצות אחרות. האם זה מותר? חלילה.

21 הדגיש שהכפירה הצדוקית סברה שקרבתו ציבור יכולים לבוא משל יחיד (מנחות סה, א), וזהו קלקול יסודי, אי הבנת הערך של כלל ישראל.

ט. מידות

עם זה שרבנו הרבה ללמד ולשנן את יסודות דעת האמונה, לא פחות מזה היה חשוב לו החינוך למידות טובות, ולהראות שאף הן קשורות לאמונה. החינוך הזה עבר אל התלמידים קודם כל דרך ההתבוננות באישיותו ובדרכיו, אבל גם דרך דיבור על מידותיהם של ישראל, ושל תלמידי חכמים ובני תורה בפרט.

אהבה - היה מזכיר תדיר את "שני האל"פים - אמונה ואהבה". אמונה בכורא העולם ויוצר האדם מולידה יחס חיובי אל כל הבריות, עין טובה, כמידתו הראשונה של אברהם אבינו (אבות ה, יט). "טוב ה' לכל ורחמי על כל מעשיו" (תהילים קמה, ט).²² אל ישראל, עם קרובו של הקב"ה, יש אהבה מיוחדת, אהבת ישראל, מצד מעלתם הסגולית, הכלל-ישראלית, ואהבת כל יחיד ויחיד מישראל מצד מעלותיו הפרטיות. אהבה לשמה, לא אהבה מגמתית, לשם מטרה כל שהיא. הדגיש שבהדרכה של הלל הזקן להיות "אוהב את הבריות ומקרבת לתורה" לא נאמר 'אוהב את הבריות כדי לקרבן לתורה', אלא "אוהב את הבריות" (אבות א, יב), כערך עצמאי, וערך שני הוא "מקרבת לתורה".

הזכיר כמה פעמים את הדרכת ר' חיים ויטאל ב'שערי קדושה' (א, ה): "אהב את כל הבריות, אפילו גויים". קירב במיוחד גויים אוהבי ישראל, אבל גם כלפי סתם גויים התנהג בידדות ובהגינות. התרעם והתמרמר ופרסם מחאה על פגיעה בערבים תמימים. אחרי מלחמת ששת הימים אמר: איננו רוצים לגרש את מוסטפה (שם לדוגמא) מהאדמה שהוא מעבד ומתפרנס ממנה, ובלבד שיכיר בכך שהשלטון על הארץ כולה הוא של ישראל.

ענוה - מעלתם של ישראל לא רק שאינה סיבה לגאווה, אלא אדרבה, היא הממלאת אותנו ענוה. אמונה משמעה הכרה שכל מה שיש בנו הכל מאת ריבונו של עולם. אם זכינו לגדולה, אין זה מכחנו, זוהי הטבעה א-להית שהוטבעה בנו, מתנה שניתנה לנו. כך אמרו חכמים: "לא מרובכם מכל העמים חשק ה' בכם - אמר להם הקב"ה לישראל חושקני בכם שאפילו בשעה שאני משפיע לכם גדולה אתם ממעטין עצמכם לפני, נתתי גדולה לאברהם אמר לפני ואנכי עפר ואפר, למשה ואהרן, אמרו ונחנו מה, לדוד, אמר ואנכי תולעת ולא איש" (חולין פט, א). מראשית הופעת האומה - בהבטחה לאברהם אבינו, "ואעשך לגוי גדול", דרך מתן תורה לישראל על ידי משה רבנו, ועד לשכלול מלכות ישראל בארצו על ידי דוד המלך, כל אחד מיסודי האומה האלה מתבטא בביטויים של ענוה מופלגת.

22 פעם ליויתי אותו אל ביתו. כשהגענו אל פתח החצר, התעכב מלעלות במדרגות. לרוחב אחת המדרגות רבץ חתול מנומנם. חיכה עד שהחתול התעורר ואז עלה ואמר: אין להפריע את מנוחתה של שום בריה.

גבורה - כשיש אמונה ויש תורה אין מקום לחולשה. בודאי לא בעניני הכלל. "אזור ישראל בגבורה". דעת אמונה צריכה להיאמר בתוקף, לא בגמגום. בישוב הדעת, במתינות, לא בחיפזון, אבל בתוקף של דברי אמת.

בן תורה צריך ללמוד להתגבר על חולשות. השקידה וההתגדלות בתורה מוסיפות כח נפשי. גבורה של תורה וגבורה בצבא ובמלחמה הם שני צדדים של מטבע אחד. הוא עדינו העצני, דוד המלך כשהיה עוסק בתורה היה מעדן עצמו כתולעת וכשהיה יוצא למלחמה היה מקשה עצמו כעץ (מועד קטן טז, ב).

צניעות - בשני מובנים. הראשון, בשמירת קדושת היחס בין המינים. עם זה שרבנו עודד ורומם נשים, הדגיש את העיקרון הבסיסי של "השוה הכתוב אשה לאיש", חייב לימוד אמונה ובניית קומה רוחנית לנשים, לעיתים מסר בעצמו שיעורים לנשים וקיבל נשים להתייעצויות אישיות וציבוריות - היה קפדן גדול על צניעות בלבוש ובהפרדה בין המינים. "ישראל קדושים הם".

מובן נוסף היה ענין צנעת הפרט. ביתו היה פתוח למאות תלמידים ואנשים מכל הסוגים, אבל יחד עם זאת הקפיד על שמירת הפרטיות וצנעת הפרט, שלו ושל אחרים, כאחת ממידות ההתנהגות הראויות בין אדם לחבירו.

שמירת הלשון - החשיב עד מאד את ענין שמירת הלשון. נפש חיה של האדם הוא "רוח ממללא", וקדושת הדיבור, השמירה מלשון הרע ומשאר דיבורים אסורים ומגונים, היא יסוד חיוני בצורת האדם מישראל. קבע בשיבה לימוד של חצי שעה בכל יום בשמירת הלשון (בנוסף לסדר אמונה ומוסר שלפני תפילת ערבית).

לכל המידות האלה ועוד רבות אחרות היה רבנו מופת ודוגמא אישית אשר נחרתה על ליבות תלמידיו.